

XIX. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA AMERİKALI MİSYONER H. J. VAN LENNEP'İN
TOKAT İZLENİMLERİ

Tokat Impressions of the American Missionary Called H. J. Van Lennep in the
Second Half of the 19th Century

Ayşegül KUŞ*

ÖZ

Tokat, Selçuklular döneminden itibaren doğu-batı ve kuzey-güney istikametinde uzanan iki ana ticaret yolunun kesiştiği önemli bir noktada bulunmaktaydı. 1398 yılında Osmanlı topraklarının bir parçası olan şehir bu dönemde de sahip olduğu sosyal, kültürel ve ekonomik önemini sürdürmeye devam etmiştir. Tarihin akışı içerisinde belli dönemlerde sahip olduğu önem nedeniyle pek çok yerli ve yabancı seyyahın uğrak noktası haline gelmiş ve onların gezi notlarına yansımıştır. Son yıllarda tarih araştırmalarında ana kaynak olarak kullanılmaya başlanan seyyahların seyahatleri esnasında tuttıkları gezi notları bölge tarihini veya şehir tarihinin sosyal, kültürel, siyasi ve ekonomik durumunu aydınlatmada tarih araştırmalarında kullanılacak önemli veriler sağlamaktadır. Lennep'in Tokat'ta kaldığı sürede kaleme aldığı gözlem ve izlenimleri kentin sosyal, kültürel, siyasi ve ekonomik tarihini aydınlatmada önemli bilgiler sunmaktadır. Bu bağlamda bu çalışmanın amacı onun kentte bulunduğu XIX. Yüzyılın ikinci yarısında kaleme aldığı gezi notlarından yola çıkarak Tokat'ın sosyal, kültürel, siyasi ve ekonomik tarihini tenkit süzgecinden geçirerek analiz etmeye çalışarak kimi katkılar sağlamaktır.

Anahtar Kelimeler: H. J. Van Lennep, Seyyah, Seyahatname, XIX. Yüzyılda Tokat, Fiziki Yapı, Sosyo-kültürel Yaşam.

ABSTRACT

Tokat was located on an important trade junction lying in the direction of east-west and north-south during the period of Seljuks. The town became a part of the Ottoman land in 1398 and it maintained its social, cultural and economic importance. Since it from time to time had a vital place in the course of history, it became a place which was often visited by several local and foreign travellers and took place in their travel notes. The travel notes which these people kept during their visits provide some important data to enlighten the social, cultural, political and economic state of the city or a town in the social historical studies. The observations and impressions of Lennep during his stay in Tokat provide important data to enlighten social, cultural political and economic history of the mentioned town. The intention of this study is to analyze and understand the social, cultural, political and economic history of Tokat in the light of Lennep's travel notes and to make some contributions through a critical attitude.

Key Words: H. J. Van Lennep, Traveller, Travelogue, Tokat in XIX. century, The Physical Structure, The Socio-Cultural Life.

* Öğr. Gör. Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yabancı Diller Eğitimi Bölümü
aysegulkus@hotmail.com

Giriş

Henry John Van Lennep, 1815 yılında İzmir’de dünyaya gelmiştir. Lennep oldukça eğitilmiş bir aileden gelmektedir. 15 yaşında iken ailesi tarafından eğitimi için Amerika’ya gönderilen seyyahımız orada dinî eğitimini tamamlayarak misyoner olmuş ve 1840 yılında “American Board of Commissioners for Foreign Missions” (Amerikan Yurtdışı Misyonerler Komiserliği Masası) misyoneri olarak İzmir’e gelerek misyonerlik faaliyetlerine başlamıştır. Misyoner Lennep çalışmalarını genellikle çok ilginç bir ırk olarak tanımladığı Ermeniler üzerinde yoğunlaştırmıştır. Bu amaçlar doğrultusunda, 1840 ile 1869 yılları arasında Anadolu, Suriye ve Balkanlarda yeni bir misyonerlik teşkilatı kurmuş, kendisinden sonra gelen misyonerler ve dinî kuruluşlarla bağlantı kurarak başta İzmir (1840-1869), İstanbul (1844-1854) ve Tokat (1854-1856) olmak üzere Mısır ve Doğu’da geniş kapsamlı araştırma ve seyahatlerde bulunmuştur. Yine bu dönemde önceleri Tokat’ta Amerikan Koleji, daha sonraları ise Robert Koleji’nde dersler vermiştir. İki yıllık daimi Tokat ikameti dışında yine birçok defa Tokat’a geldiği bilinmektedir. Seyyahın bu seyahatleri esnasında gezi notlarını kaleme aldığı “Travels in Little-Known Parts of Asia Minor” adlı eseri 1870 yılında yayımlanmıştır. Bu eser onun Tokat, Amasya, Sivas ile Anadolu’nun Hitit devrine ait pek çok arkeolojik kalıntılara dayalı gezi ve inceleme notlarına dayanmaktadır.

Orta Karadeniz’in Osmanlı döneminde sosyal, kültürel ve ekonomik açıdan önemli bir merkezi olan Tokat şehri, tarih boyunca uluslararası ve bölgeler arası ticaret yollarının geçtiği bir konumda olmuştur.¹ Amasya doğumlu olan ünlü coğrafyacı Strabon eserinde Tokat’tan “Asya’nın ortasından gelen önemli bir ticaret yolu üzerinde” diye söz etmektedir.² Gerçekten de Pers İmparatorluğu döneminde yaptırılan ünlü kral yolu Ankara’dan sonra Tavion (Büyük Nefesköy), Komana Pontika, Sebastia (Sivas) üzerinden Melitene (Malatya) ve oradan doğuya doğru uzanmaktadır.³ Fakat sonraki dönemlerde Komana Pontika’nın oynadığı önemli rolü Tokat şehrinin kurulmasıyla bu şehir üstlenmiştir. Anadolu’nun Orta Karadeniz bölgesinde yer alan Tokat, düz olmayan arazi yapısı içinde, Yeşilirmak, Kelkit ve Çekerek suyu gibi ırmakların suladığı ovalarla eski dönemlerden itibaren bu bölgeye pek çok milletin yerleşmesine sebebiyet vermiştir. Doğu–batı arasındaki yol güzergâhının üzerinde olmasının yanı sıra, iç bölgeleri Güney Karadeniz’e bağlaması nedeniyle, ortaya çıkan jeo-politik işlevi yüzünden tarihin

¹ Fatma Acun, “Orta Karadeniz Bölgesi Osmanlı Dönemi Tarih Araştırmaları”, Orta Karadeniz Sempozyumu Bildirileri, (Yayına Haz.:Bahaeddin Yediyıldız, Hakan Kaynar, Serhat Küçük), Ankara 2005, s.101.

²Strabon, Coğrafya (Geographika), Kitap XII, Bölüm I-II-III, çev. A. Pekman, İstanbul, 1969,s. 559.

³ N. Baydur, Kültepe (Kanes) ve Kayseri Üzerine Araştırmalar, İstanbul 1970, s. 27.

çok eski dönemlerinden beri bu alanın önemli bir yerleşim alanı olarak öne çıkmasını sağlamıştır.⁴

Tokat ilk olarak Danişmendliler zamanında zengin vakıf gelirleri sayesinde sosyal, kültürel ve ekonomik yönden önemli bir gelişme göstermiştir. Bu dönemden itibaren ise Tokat şehri Selçuklu, Osmanlı dönemi ulaşım ağına önem arz eden bir kavşak ve ticaret merkezi olmuştur.⁵ Tokat şehri Osmanlı hâkimiyetine geçtikten sonra da Küçük Asya (Anadolu) ve Asya arasındaki ulaşımı sağlayan kavşak konumundan ötürü transit ticaret ürünlerinin ve mallarının sergilendiği ekonomik bir pazar olma özelliğini sürdürmeye devam etmiştir.⁶ Bunun yanı sıra, Anadolu'nun iç bölgelerini Sinop, Samsun, Ünye gibi sahil yerlerine bağlayan güzergâh üzerinde yer alması, Tokat'ı transit ticaretin ve bölgeler arası ticaretin gerçekleştiği önemli yerlerden biri haline getirmiştir.⁷

Anadolu çok eski dönemlerden itibaren yerli ve yabancı pek çok seyyah ve araştırmacının dikkatini çeken bir bölge olmuştur. Bu bağlamda, şehirdeki üretim yoğunluğu, önemli ticaret yolları üzerinde bulunması, voyvodalığın burada bulunması ve şehrin iç gümrük noktası olması nedeniyle Tokat dışarıdan çok sayıda insan tarafından gelinen ve uğranılan bir yer olmuştur.⁸ Bu anlamda pek çok seyyah ve araştırmacı da şehrin bahse konu olan özelliklerinden dolayı Tokat'a gelme ve burayı görme arzusu içinde olmuştur.

Seyahatnameler, diğer bir deyişle, seyyahların gezip gördükleri yerler hakkında tuttıkları gezi notları bir şehrin veya bir bölgenin kültür tarihini aydınlatma ve anlama açısından önem arz etmektedir. Lennep'in "Travels in Little-Known Parts of Asia Minor" adlı eseri, bu bağlamda Anadolu'nun pek çok önemli yeri hakkında özgün sayılabilecek bilgiler içermektedir. Ancak Lennep'in böyle bir yolculuğa çıkma gerekçesi yalnızca Osmanlı topraklarını görme ve buraların sosyal, kültürel, ekonomik, coğrafi ve tarihi üzerine bir takım incelemeler yapmak olmasa gerek. Seyyahın yukarıda bahsedilen biyografisi incelendiğinde kendisinin Anadolu'nun pek çok noktasına gitmesinin nedeni, çok ilginç bir ırk

⁴ Ahmet Şimşirgil, "XV.- XVI. Asırlarda Tokat Şehrinde İktisadi Hayat", Ege Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi, X, 1995, s.187.

⁵ N. Öztürk, "Selçuklu-Osmanlı Dönemi Ulaşım Sisteminde ve Ticaretinde Tokat'ın Yeri", Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu (2-6 Temmuz 1986), Ankara 1987, s. 72. Ulaşım ağı ve yollar için bkz. O.Turan, "Selçuklu Kervansarayları", Belleten, c. X, Ankara, 1946, s. 474.

⁶ Şerafettin Turan, " Karadeniz Ticaretinde Anadolu Şehirlerinin Yeri", Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri, (13-17 Ekim 1986), Samsun 1988, s. 148.

⁷ Mehmet Genç, "17-19. Yüzyıllarda Sanayi ve Ticaret Merkezi olarak Tokat", Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi, İstanbul 2000, s. 274.

⁸ Murat Hanılçe, "Orta Karadeniz Ticaretinin Aktörleri- Tokat Hanlarında Konaklayan Esnaf ve Tüccarlar (1830-1850)", Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canık, ed. Osman Köse, II, Samsun 2013, s.1253.

olarak nitelendirdiği Ermeni toplumunu aydınlatmak ve eğitmektir. Bununla birlikte Lennep uzun süren bir zaman dilimi içinde Tokat'ta bulunmuş ve bu şehri idari, coğrafi, sosyal, kültürel ve iktisadi olarak yakından inceleme ve gözlemleme şansına sahip olmuştur. Dolayısıyla onun verdiği bilgiler bazı seyyah ve araştırmacıların verdiği gibi genel geçer bilgiler değildir.

Bu makale, onun Tokat'ta bulunduğu süre zarfında kayıt altına aldığı izlenim ve görüşlerinden yola çıkarak, XIX. Yüzyılın ikinci yarısında Tokat'ın fiziki yapısı ve içinde bulunduğu sosyo-kültürel ve ekonomik durumu çözümlemeyi ve şehrin o dönemki durumuna dair kimi katkılar sağlamayı amaçlamaktadır.

2. Şehrin Fizikî Yapısı ve Mimarisi:

Seyyahımız Tokat şehrine girerken şehrin konumu, onu çevreleyen dağlar, önemli vadi ve ovalar, mimari yapı ile şehrin önemli su ve ırmakları hakkında okuyucuya detaylı olabilecek bilgi sunar.

Lennep, ilk olarak Tokat şehrinin düzensiz yarım daire şeklinde olan yüksek dağlarla çevrili bir çukurun içinde kurulu olduğunu ve bazı noktalarda yükseltelerin 500 fit (feet)⁹ olduğunu belirtir. Ayrıca aşağı kısımdan yukarıya doğru yamaçların eteklerinde evlerin ve teraslı bahçelerin olduğunu söyler.¹⁰ O, vadinin sadece aşağı kısmının değil aynı zamanda etrafının da belli bir yüksekliğe kadar oldukça tarıma elverişli ve üzüm bağları, meyve bahçeleri ile dolu olduğunu ve bunun şehre hoş bir sayfiye yeri havası kattığını, bu toprakların Tokat'ta bulunan en nitelikli arazi olduğunu ve bu arazilerin Türklere ait olduğunu belirtir.

Seyyahımız, Tokat'ın aşağı kesiminde yer alan arazi yapısı ve şehrin içinden geçen önemli bir su olan Yeşilırmak hakkında şöyle der:

Şehrin kuzeyinde aşağı kesimde yer alan arazi de oldukça tarıma elverişli ve çok verimlidir. İris nehri (Yeşilırmak), bu tarafta şehirden yaklaşık olarak yarım mil¹¹ uzaklıkta bulunan bir mesafeden doğudan batıya doğru akar. Aynı zamanda şehrin tam olarak karşı tarafında dört kemerden oluşan ve üzerinde 13. Yüzyılın başı ile tarihlendirilmiş olduğu yazılı taş bir köprüye de uzanır. Nehrin iki yakası da burada yer alır. Suyun yukarı ve aşağı kısımları ise iki yahut üç odadan oluşan, kiremitten yapılmış çatıları olan yazlık ev görünümünde ve topraktan bir duvarla çevrili iyi ekilmiş bağ ve bahçelerle doludur.¹²

Gerçekten de Tokat'ta tarıma elverişli düzlükler, kentin kuzey ve güneyinde bulunur ve yılın her mevsiminde bol su taşıyan Yeşilırmak ise burada yüksek

⁹ 1 fit, 30,48 cm'dir.

¹⁰ H. Van Lennep, "Travels in Little-Known Parts of Asia Minor", vol. II London, 1870, s. 209.

¹¹ 1 mil, 1.609,344 metredir.

¹² Lennep, a.g.e, s. 209.

verimde tarım ve meyvecilik yapılmasına olanak sağlar.¹³ Görüldüğü üzere, Tokat'ın coğrafi olarak sahip olduğu verimli arazi ve bu arazide yetişen ürünler Lennep'in de dikkatini çekmiş ve gezi notlarında bu özelliği vurgulama ihtiyacı hissetmiştir.¹⁴

Seyyah, Tokat'ta çok az sayıda binanın taştan yapıldığını, bunların ise sadece hamam, han, cami ve kiliseler olduğunun altını çizer. O, şehirde yer alan binalar için detaylı olabilecek şu bilgileri verir: "İki cami civar dağlardan çıkartılan beyaz mermerden yapılmış. Fakat bu yapılar oldukça eski muhtemelen Osmanlı'dan önceki hanedan sultanları tarafından inşa ettirildikleri söyleniyor. Bu binalar modern yapılardan hem kullanılan malzeme hem de işçilik anlamında daha üstün ve hepsi Selçuklu döneminin izlerini taşıyor".¹⁵

Şehrin kalesi hakkında ise şehrin kuzey-batı tarafında bulunduğu ve farklı dönemlere ait izler taşıdığını belirtmekteydi. Seyyah, kale sarnıcının ise Amasya'da gördüğünün benzeri olarak kesinlikle eski Pontus krallıkları döneminde inşa edildiğini, kesme taştan yapılmış olduğunu kalenin hemen dışında yer alan taş mezarın da yine aynı döneme ait olduğunu, kale kulelerinden birinin bazı kısımlarının ara sıra evlerinin üzerine düşerek hasara yol açtığını, sadece bir harabeden ibaret olduğunu ve uzun dönemlerden bu yana tamir edilmediğini ve tüm şehrin bu yüzden korunmasız olduğunu isteyen herkesin rahatlıkla şehre girebileceğini sözlerine ekler.¹⁶ Yapılan araştırmalara göre Tokat kalesi şehrin merkezinde sarp kayalar üzerinde kurulu olup Bizans döneminde yapılmış, Selçuklu ve Osmanlı döneminde ise tamir edilerek kullanılmaya devam etmiştir.¹⁷ Selçuklu döneminde güvenlik nedeni ile bedesten ve hanlar kaleye yakın yerde inşa edilmiştir.¹⁸ Anadolu'nun içinde bulunduğu durumu ise şöyle tasvir eder:

Modern ağır silah ve toplarla herhangi bir düşmanı durduracak hiçbir şey mevcut değil. Zaten Osmanlı'nın içinde bulunduğu mali durum kendini düşmana karşı savunmasına yardım edebilecek modern silahların kullanılmasına uygun değil. Tüm Türkler artık onlar için savaşma döneminin bittiğinin, diploması ve "İnşallah" ile işlerini görebileceklerini çok iyi biliyorlar.¹⁹

¹³ Sevgi Aktüre, 19. Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti Mekânsal Yapı Çözümlemesi, Ankara, 1978, s.143.

¹⁴ a.g.e, s.209.

¹⁵ a.g.e, s.217-218.

¹⁶ a.g.e, s.219.

¹⁷ Nazmi Sevgen, Anadolu Kaleleri, Ankara 1959, s. 314-318.

¹⁸ Mustafa Cezar, Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi, İstanbul 1959, s.214.

¹⁹ a.g.e, s, 219.

Tokat'ın sokakları için ise tıpkı tipik doğu sokakları gibi düzensiz ve oldukça dar olduğunu söyler. Fakat sokakların dar oluşu sıcak ve bunaltıcı yaz aylarında serinletici bir etkiye sahip gölgelik ve hava akımı yaratır diyerek, bu durumun Tokat gibi dağların ortasında kurulu çanak biçiminde bir şehir için yazın bunaltıcı havasını yumuşatan bir işlev üstlendiğini vurgular. Şehrin kaldırımları için ise "Türkiye'de kaldırımlar oldukça iyi durumda. Sokakların çoğu eğimli olduğundan her yağmur sonrası doğal bir biçimde temizlenmektedir"²⁰ diyerek aslında sokakların temizliğinin belli görevliler tarafından değil de yağın yağmurlar sonucu sokakların eğimli olduğundan doğal olarak temizlendiğine vurgu yapmaktadır. Fakat Osmanlı döneminde çevre temizliği ve binaların temizliği konusuna özen gösterilirdi. Tokat'ta da zaman zaman mahallerde hem çevre temizliği yapılır hem de tuvaletlerden sızıntıların önlenmesi için gerekli tedbirler alınırdı.²¹

3. Şehrin Ekonomik ve Sosyo- Kültürel Yaşamı:

Lennepe ardından Tokat'ın sosyo-ekonomik yapısına eğilir. O özellikle, şehrin önemli ticari yolları, önemli madenleri ve tarım yaşamı hakkında bilgiler verir. Nitekim Tokat'ın önemli bir kavşak noktasında bulunması sebebiyle şehirden geçen ana yol hakkında şöyle der:

Şehrin ana caddesi kuzeyden güneye doğru şehrin içinden geçer ve doğruya doğru giden diğer yolla kesişerek Sivas'a giden yazlık yolu oluşturur. Kuzeye doğru diğer caddenin devamı sahilde yer alan Samsun'a giden yoldur. Batıya doğru ise karayolu ile İstanbul'a giden yol yer alır; aynı yol güneye doğru uzanarak Art Ova üzerinden Sivas'a ve Bağdat'a giden kışlık yolu oluşturur. Bu iki cadde ticaret trafiğinin en yoğun olduğu noktadır. Şehrin iktisadi anlamda can damarı olan kısım ise Tokat kalesinin altında kuzey-batı kesimidir. Burada her yerde görülebilecek üstü kapalı çarşılar, üstleri açık sokaklarda bulunan dükkânlar ve şehrin ana iş kolunu oluşturan bakır eşyaların yapıldığı imalathaneler yer almaktadır.²²

Lennepe böylece, Tokat'ın sosyal, kültürel ve ekonomik olarak önemli bir noktada bulunduğunun altını çizerek, şehrin sahip olduğu bu önemi teyit eder nitelikte bilgiler vermektedir.²³ Tokat kenti diğer belli başlı Anadolu kentleri gibi önemli ticaret yerlerinden biridir. Ticaretinin yanısıra kentin en önemli gelir kaynaklarından biri, Lennepe'in de belirttiği gibi, bakır eşya üretimidir.²⁴

²⁰a.g.e, s. 213-214.

²¹ Mehmet Beşirli, Orta Karadeniz Kentleri Tarihi I Tokat (1771-1853), Tokat 2005, s. 317.

²²a.g.e, s.214.

²³a.g.e, s.214.

²⁴Aktüre, a.g.e, s. 58.

Tokatta önemli iş kollarından birisini teşkil eden bakırcılık için İnciciyan şöyle yazmaktadır:

Endüstri bakımından Tokat'ı bakırcı veya kazancılar kenti saymak yerinde olur, çünkü orada yapılan imalat bütün Osmanlı ülkesinde şöhret kazanmıştır. Tokat'ın bakır kapları, kazanları Erzurum'a, Amasya'ya, Samsun'a ve diğer vilayetlere gönderilir.²⁵

Bu bilgilerden Tokat kentinde daha erken olabilecek 17. yüzyılda bile bakırcılığın kent ekonomisinde önemli bir yer teşkil ettiği anlaşılmaktadır. 18. yüzyıl başlarına bakıldığında yine Tokat'ın ekonomik yaşantısının önemli bir kısmını bakır mutfak eşyası oluşturmaktadır. Tencere, kazan, fincan, şamdan gibi eşyalar çok iyi bir işçilikle yapılmakta, İstanbul ve Mısır'a kadar gönderilmektedir.²⁶ Yine 19. yüzyılın başında Tokat'ta bulunan Texier ise bu konuda şunları söyler:

Tokat Keban bakır yataklarının ambarıdır, maden ham olarak bu kente işlenmek üzere getirilir. Halkın büyük bir çoğunluğu bakır aletler, büyük tencereler, mangallar, mutfak kapları yapmakla uğraşırlar ve bu eşyalarını İstanbul'a kadar ihraç ederler.²⁷

Aynı yıllarda Tokat'ta bulunan W. F. Ainsworth²⁸ ve F. R. Chesney²⁹ de aynı konuda bilgi vermeye devam ederek Tokat kent ekonomisinde bakırcılığın oynadığı önemli rolün altını çizerler. Fakat 1864 yılında Tokat'ta bulunan Lennep bu konuda bize daha ayrıntılı bilgiler verir. Nitekim ona göre, kentin güney-batı yönündeki dış mahallesinde bulunan dökümhanede ham bakır temizlenmekte ve devlet tarafından bakırcılara dağıtılmaktadır. Ancak bakır işlenmeye hazır hale getirildikten sonra İstanbul'a gönderildiğinden, Tokat'taki bakırcılar için dağıtılan miktar yeterli olmamakta ve dükkânlardaki üretimin devamını sağlayamamaktadır. Bu dökümhane, bir Alman mühendis ile madenci tarafından kurulmuş, ileri teknoloji ile çalışan güvenilir bir işletmedir. Lennep'in ifadesiyle, mühendis başkente şikâyet edilip görevden alındığından, buranın işletmesi şimdi Türklerin elindedir. İşletme için ödenen ücretler hayli yüksektir. Buradan elde edilen bakır çok iyi kalitede olduğu halde, gelen ham bakır yeterli olmadığından işletme sürekli olarak çalışmamakta, burada bulunan görevlilere ise iş yapmadan para

²⁵İnciciyan'dan naklen H.D. Andreasyan, Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi 1608-1619, İstanbul, 1964, s.176.

²⁶Aktüre, a.g.e, s.58.

²⁷ Charles Texier, Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi, çev. Ali Suat, c. III, Ankara, 2002, s.167.

²⁸ W.F. Ainsworth, Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia, vol II, London, 1842, s.18.

²⁹ F.R.Chesney, The Expedition for the Survey of the Rivers Euphrates and Tigris, New York, 1969, s.305.

ödenmektedir. Maden yatakları Ergani civarındadır, her yer bakır cevheri ile dolu olduğu halde yakıt kıttır. Bakır cevherinin işlenmesinde sürecin bir kısmı çıkarıldığı yerde tamamlanmakta, sonrasında develerle süreç tamamlanmak üzere Tokat'a taşınmaktadır. Tokat ile maden arasında bulunan yol, özellikle kış aylarında oldukça kötü durumdadır ve sürücülere çok düşük ücret ödendiği için, taşınabilen bakır, işletmeyi ancak yılın yarısında çalıştırabilecek durumdadır.³⁰ Bu bilgilerden 19. Yüzyılın ikinci yarısında bakır madeninin işlenmiş saf bakır haline getirilmesinden gelişmiş batı ülkelerinden gerekli teknoloji alınmakla birlikte bakırın ulaşımını sağlayacak olan yolların yetersiz ve iyi koşullarda olmaması sorunları nedeniyle üretimde verimin arttırılmadığı anlaşılmaktadır.

O, şehrin tarım yaşamına bağlı olarak, Tokatta yaşayan halkın önemli bir bölümünün yılın belli dönemleri gittikleri bağ evleri hakkında da önemli bilgiler verir. Ona göre, bu bağ evlerinin sahipleri genelde baharda asma bahçelerini kazmak için birkaç günlüğüne, mayısta kirazlar toplandığında ve daha uzun süreli olarak ise ağustos ayında üzümleri ve meyvelerin toplanma zamanı buraya gelirler. Şehrin sağlıklı olmayan havası böyle bir hava değişimini insanların sağlığı açısından gerekli kılmaktadır. Bu evler oldukça konfordan uzak ve halk tarafından asla kış aylarında kullanılmamaktadır. Kullanılmadıkları zamanlarda ise kapı ve pencereleri açık bırakılmaktadır. İnsanlar bu evlere, güvenlik kaygısıyla kullanacakları zaman toplu olarak gelmektedirler. Geldiklerinde beraberlerinde kullanacakları eşyaları getirirler, dönüşte ise hepsini alarak evleri eşyasız bırakırlar.³¹

Lennepe'in bu tespitiyle, Tokat halkının geleneksel olarak yılın belli zamanlarında hem şehrin sağlıksız olan havasından uzaklaşmak hem de üzüm, kiraz ve diğer meyveleri yetiştirdikleri bahçeler içinde yaptıkları evlerde kalarak kısa bir süreliğine de olsa şehrin bunaltıcı ve sağlıksız olan havasından uzaklaşarak kendilerine farklı bir sosyal ve kültürel alan açtıkları ve zaman geçirdikleri anlaşılmaktadır.

Lennepe ilerleyen sayfalarda şehrin dışına doğru yılın belli zamanlarda yapılan bu göçün hemen hemen geleneksel bir durum olduğunu ve tıpkı Gürün'de olduğu gibi yaz aylarında şehrin âdeti boş kaldığını söyler. O, ayrıca Tokat'ta fakir bile olsa herkesin içinde kulübesi yahut sayfiye evi olan ufak bir bahçesinin olduğunu söyleyerek yaz aylarında şehirde kaldığında burada neredeyse kendilerinden başka kimsenin olmadığından bahseder. Lennepe'e göre, burada yaşayan en fakir kesim bile kışlık kuru meyve ihtiyacını hiç masrafsız bir şekilde bu bahçelerden sağlamaktadır. Bu bağ evlerinde yahut kulübelerde kaldıkları sürece

³⁰Lennepe, a.g.e, s.214-217.

³¹a.g.e, s, 210.

sadece meyve ile beslenirler ve Tokat'ta yaşayan insanlar nadiren kırmızı et yerler. İnek veya öküz satın alma gücü olan aileler genellikle ağustos ayında bunları keser ve içine keskin kokusu olan -sarımsak gibi- şeyler koyarak bu eti güneşte kuruturlar ve bu onların kış ayı için erzakını oluşturur. Bu kurutulmuş eti "pastırma" diye adlandırırlar.³² Seyyah, Tokat'ta yaşayan farklı sosyal tabakaya mensup o dönem yaşayan insanların yeme-içme ve beslenme biçimlerine dair okuyucuya önemli bilgiler sunmaktadır. Kırmızı etin şimdiki gibi pahalı olduğunu ve bu etin yalnız zengin insanlar tarafından tüketildiğini, daha alt tabakada yer alan halkın ise genellikle kurutulmuş meyve ve sebze ile beslendiği bilgisi okuyucuya sunulmaktadır.

Seyyah yılın belli zamanlarında halkın göç ettiği bu bağ evlerine gitme geleneğinin sadece buraya özgü olmadığını, bu tarz bir geleneğin Amasya, Gürün, Malatya ve Ankara'da da mevcut olduğunu ayrıca belirtmektedir.

Tokat şehir merkezindeki evler için ise her evin hemen yanında mutlaka bir bahçe bulunduğunu, fakat bu bahçelerin düzensiz olduğunu, ağaçların plansız bir şekilde dikildiğini, bahçelerde sebze için ayrılan yerlerin ise en fazla tüketilen lahana ve soğan için olduğunu söyler. Fakat asıl onun dikkatini çeken şey ise ekonomik durumu iyi olan ailelerin bahçelerinde bulunan kare, dikdörtgen yahut altıgen şeklinde mermerden yapılmış ortasında çalışmayan musluk benzeri bir şey olan havuzlardır. Bu süs havuzlar ona göre bahçelere ayrı bir hava ve estetik görünüm kazandırmaktadır. Seyyah ev halkının bu havuzlar etrafına nasıl zaman geçirdiğini ise şu sözleri ile ifade eder:

Bu havuzların etrafında bulunan zemin oturmaya elverişli şekilde düz ve yeşil çimlerle kaplıdır. Gölge yapsın diye hemen yanında mutlaka bir asma ağacı bulunur. Çimene halı sermek ve üzerine bağdaş kurup elinde nargile ile yahut kahve yudumlayarak keyif yapmak doğulular için en büyük lüktür. Pek çok insan tüm yaz bu bahçelerde yemeklerini yer ve insanlar günün serin saatlerinde değil aynı zamanda akşamları da burada toplanarak müzik çalarak eğlenirler. Çocuklar bahçede koştururken kadınlar dedikodu yaparlar ve sıcak yaz günlerinde kadın, çoluk çocuk kendilerini serinletmek için bu havuza girerler."³³

Görüldüğü üzere, seyyah şehirde uzun süre kalmasının neticesinde Tokat halkının o dönem sosyal ve kültürel yaşamına dair değerli olabilecek gözlemlerde bulunmuştur.

Lennep, seyahatnamesinin devam eden satırlarında sosyo-kültürel yaşamın mekânı olan Tokat evlerinin dış görüntü itibarıyla oldukça sade ve hepsinin tek

³²a.g.e, s. 212-213.

³³a.g.e, s. 221.

tip toprak duvarlardan yapılmış çekicilikten uzak bir görüntü sergilediğini, fakat kapıdan içeri girildiğinde tüm pencerelerin baktığı taş bir avlu olduğunu ve odaların oldukça gösterişli ve süslü olduğu bilgisini verir. O, odaların tavanlarının Müslümanların estetik dünyasını yansıtan doğulu geleneksel bir tarzda olduğunu, fakat bu geleneksel tarzın yerini yavaş yavaş kötü bir Avrupa taklidinin aldığını söylemektedir. Böylece seyyahımızdan aslında geleneksel tavan süsleme sanatının yavaş yavaş ortadan kalktığı bilgisini de öğreniyoruz. O, sürekli tüten büyük bacaların alçı taşından yapıldığını ve evlerin en süslü ve çekici kısımlarının ise tavanları olduğunu sözlerine ekler. O, insanların sosyo-kültürel yaşamlarını sürdürdüğü evlerin odaları hakkındaki tasvirine ise şöyle devam eder:

Tavanlar içinde pek çok çiçek motifi olan canlı renklerle boyanarak oyma ağaçlardan yapılmış ve bu insanda muhteşem bir etki bırakıyor. Dolaplar evin çok önemli bölümünü oluşturur, çünkü insanların çekmece, gardırop tarzında eşyaları olmadığı için duvara gömülü olan bu dolaplar önemli bir işleve sahiptir. Bu küçük dolapların yanı sıra odanın bir köşesinde içinde yün yatakların, işli yastık ve yorganların bulunduğu iki büyük dolap var. Bu şekilde evin her odası hem gündüz hane halkı tarafından kullanılmakta hem de geceleri bu odalar yatak odası olarak kullanılmaktalar. Doğulular için oturma odası, yemek odası, yatak odası gibi ayrı kavramlar yoktur. Yani her oda farklı amaçlara hizmet eden bir işleve sahiptir. Eğer aile zenginse her bir bireyin kendine ait bir odası vardır, fakat yalnızca yemekler birlikte yenir. Oysa fakir bir aile için bu böyle değildir. Tek bir oda hane halkına her türlü hizmeti verir. Hatta yemek bile tek bir sobada pişirilir.³⁴

Seyyah aynı zamanda her evde dolapların üzerinde bütün odayı çevreleyen ve meyve ve yiyecekleri taze tutmak için kullanılan bir raf olduğunu ve üç tarafının soba kullanıldığı zaman hariç divanla çevrelendiğini, ev sahibinin oturduğu yerin oda kapısına dönük olduğunu, eğer misafir resmi bir görevliyse, hemen yanı başında önemli belgelerini koyduğu küçük bir masa bulunduğunu sözlerine ekler.³⁵ Seyyahın belirttiği gibi gerçekten de aile bireylerinin evlendikten sonra da aynı evde oturmaya devam etmeleri Türk evlerinin büyüklüklerini etkilemiş, bir mekânda birçok eylemin yapılmasına olanak veren bir şekilde tasarlanmalarına yol açmıştır³⁶. Tipik bir Türk evinin odasının birçok işlevin bir arada yapılmasına olanak veren bu özelliği odaların oluşturulmasında ise esneklik sağlayacak bir takım donatılara sahip olmasını gerekli kılmaktadır. Bu ihtiyaçlar ise Türk oda-

³⁴a.g.e, s.222.

³⁵a.g.e, s.222-223.

³⁶Müge Göker, "Türklerde Oturma Elemanlarının Tarihsel Gelişim Süreci", Journal of World of Turks, s.165-166.

sında sedir, gömme dolap, ocak, raf, lambalık vs. gibi evin yapım aşamasında yapılan donatılarla çözümlenmeye çalışılmıştır³⁷.

Lennep, sosyo-kültürel yaşamın mekanı olan Tokat evlerinin hem dış hem de iç detayları hakkında orada uzun süre ikamet etmesi nedeniyle olsa gerek eserinin devam eden kısımlarda da bilgi vermeyi sürdürmektedir. Pencere camının Anadolu'nun iç kesimlerinde son zamanlarda görülmeye başlandığını, fakat hassas ve kırılabilir bir madde olduğundan dolayı taşıma maliyetinin yüksek olduğunu ve yalnızca hali vakti yerinde olan insanlar tarafından satın alınabildiğinin altını çizmektedir³⁸. Bu nedenle eski geleneksel tarz pencerelerin hâlâ yaygın olarak halk tarafından kullanıldığını, pencerelerin oldukça küçük yapıldıklarını hem geceleri hem de soğuk havalarda tahta panjurlarla sıkıca kapatıldıklarını, bu pencerenin üst kısmında ise alçı ile birbirine yapıştırılmış çeşitli desenlerde olan cam parçalarının bir araya getirilmesi ile yapılmış ışığın içeri girmesini sağlayan daha küçük bir pencerenin olduğunu sözlerine ekler.

O, Tokat evlerinde halk tarafından o dönemde yaygın olarak kullanılan eşyalar hakkında ise, her odada mutlaka divan bulunur ve odanın büyük bir kısmını bu divanlar işgal eder, demektedir. Ona göre, çok nadir olmalarına rağmen sandalyeler ayrı bir yere konulmaz, ayrıca bu sandalyeler görünüş itibarıyla oldukça kaba ve serttir. O sözünü şöyle sürdürür:

Ermeni ve Türk komşularımız sıkça düğün merasimlerinde yahut bazı ayrıcalıklı konukları için bizden sandalye ödünç alırlardı. Daha önceki hizmet binamızda çıkan yangında birkaç tane sandalyeyi kurtarmayı başarmıştık ve bunları komşularımıza ödünç veriyorduk. Fakat ödünç alan insanlar geri getirdiklerinde kendileri sandalyeleri yangından kurtardıkları için istedikleri kadar onlarda kalacağını düşündüklerini söylediler ki bu örnek bu insanların ahlak algılarını gösteren bir örnek teşkil etmektedir.³⁹

Öyle anlaşılıyor ki, Lennep kendisine ilginç gelen olayları nakletmeyi ihmal etmemektedir. Fakat sadece Türklerin değil Tokat'ta yaşayan Hıristiyanların da ahlak anlayışlarının sorguladığı dikkat çekmektedir.

Seyyah evde yemeklerin kadınlar tarafından yapıldığını, erkek aşçıların büyük kurumlarda ya da halka açık yerlerde yemek pişirdikleri bilgisini verdikten sonra evlerde kullanılan sobalarda ızgara ayağı olduğunu ve bunların et kızartmak için kullanıldıklarını belirtmektedir⁴⁰. O, evlerde özellikle sıcak küllerin için-

³⁷ Emine Saka Akın, Canan Hanoğlu, "Tokat Geleneksel Konut Mimarisinde Alçı Lambalıklar", Tokat Sempozyumu, c.II, Tokat 2012, s.164.

³⁸ a.g.e, s.225-226.

³⁹ a.g.e, s.226.

⁴⁰ a.g.e, s.227.

de ya da kömürün üstünde daima sıcak su bulunsun diye mutlaka cezve ve çaydanlık konulduğunu söylemektedir⁴¹.

Lennepe resmini çizdiği ve Anadolu'da yaygın olarak evlerde kullanılan diğer eşyalar hakkında da bilgi verir. Sıradan görünüşlü ve ağaçtan yapılmış bir masa (yer sofrası) kullanılmadığı zaman duvara yaslı bir şekilde konur. Yemek için kullanılması gerektiğinde ise, kırıntılar dökülmesin diye yere büyük bir örtü (peşkir) serilir, bu sofranın yakınında bir yere ya da odanın tam ortasına konur. Bu gelenek çadır kültürünün baskın olduğu Araplardan alınmış olmalıdır. Yemek esnasında hane halkının peçete niyetine kullandıkları dar ve uzun bir örtü tüm sofranın etrafına yerleştirilir. Fakat öteki zamanlarda her bir misafirin özel kullanımı için çenesinin altına koyduğu ve dizlerine kadar uzanan bir örtü verilir. Yemekler tek bir tabak içinde sıra ile sofraya getirilir ve herkes aynı tabaktan yer. Ev sahibinin küçük bir parça ekmeği yemeğin içine daldırması yahut yemeğin en güzel yerinden bir parça misafire vermesi gelenektir. Herkesin önünde tahtadan yapılmış büyük tahta kaşıklar konur ki, bu kaşıklarla tabaktan yiyecek alıp ağzımıza götürmek için birkaç defa deneme yapılmalıdır. Ekmek ise büyük şehirlerde yuvarlak somunlardan bıçakla kesilir, fakat taşrada bunun yerini mayasız hamurdan yapılan ateşte pişirilen ve sindirimi oldukça zor olan incecik ekmekler alır. Anadolu'nun bazı yerlerinde ise kaşık hiç kullanılmaz, bu yüzden kaşık kullanmak gerektiğinde bu mayasız sert ekmeklerden bir parça kopararak kaşık şekli verilir ve böylece çorba ya da yoğurt yemek için kullanılır. Yumuşayıp kaşık olarak kullanılamaz hale gelince de yenilir ve yenisi yapılır.⁴²

Görüldüğü üzere, Lennepe Tokat'ta bulunduğu süre zarfında sosyo-kültürel anlamda detaylı inceleme ve gözlemlerde bulunarak notlar tutmuştur. Bu nedenle, kentin o dönemdeki sosyo-kültürel yapısına dair okuyucuya önemli olabilecek bilgi ve veriler sunmaktadır. Seyyahın geleneksel Tokat evlerinde hane halkı tarafından kullanılan eşyalara dair verdiği bilgiler konu ile ilgili yapılan diğer araştırmalara yansıyan bilgileri teyit eder nitelikte gözükmektedir. XIX. yüzyılın ikinci yarısına ait tereke belgelerine dayanarak yapılan bir çalışma bu yüzyılın ortalarında Tokat evlerinde geleneksel sayılabilecek türdeki eşyaların hâlâ yoğun bir şekilde kullanıldığını ortaya koymaktadır. Oturmak için yer minderleri ve yastıkları, yemek yemek için kullanılan siniler ve yer döşekleri seyyahında gezi notlarına yansıdığı şekilde kullanıldığı tespit edilmiştir.⁴³

O, devam eden satırlarda Tokat hükümet binasının altında bulunan hapsehane ile ilgili de bazı bilgiler verir ve deneyimlerini aktarır. Nitekim şöyle der:

⁴¹a.g.e, s.227.

⁴²a.g.e, s.229.

⁴³ Samettin Başol, Şule Sema Alkoç, "19. Yüzyılın Ortalarında Tokat'ta Kullanılan ve Tereke Belgelerine Yansıyan Ev Eşyaları", Tokat Sempozyumu, c.I, Tokat 2012, s.408.

Bu topraklarda güç ve acı çekme daima yan yanadır ve burada özellikle sıkça konforlu yaşam ve kötülük üst katlarda karşılaştığımız bir şeydir. Aşağılarda ise sadece birbirlerinin sesini duyan acı çeken masumlar bulunur. Önünde bir zaptiyenin bulunduğu kapı bizim için açıldı ve biz gıcırdayan tahta merdivenlerden aşağı doğru inmeye başladık. İçeride, demirlenmiş, içeriye sadece küçük bir ışık huzmesinin girebildiği bir cam vardı. Oldukça rutubetli, zemin ıslak ve pislik içinde idi. Aynı zamanda bana duvarların böceklerle kaynadığı bilgisi verildi. Burada sadece küçük suçlardan dolayı tutulan 20 tane suçlu vardı. Daha ağır cezaya çarptırılanlar hemen Sivas'a naklediliyorlardı.⁴⁴

Seyyah yukarıdaki alıntıdan anlaşılacağı üzere Osmanlı toplumunda adalet mekanizmasının herkes için eşit işlemediğini bazı masum insanların güçlü ve zengin olmadıkları için seslerini duyuramadıklarını dile getirerek o dönemki hukuk ve adalet anlayışının nasıl olduğunu ve bu mekanizmanın nasıl işlediğini çarpıcı olabilecek bir tasvirle nakletmektedir. Osmanlı devletinde XIX. yüzyılda hâkim olan hukuki uygulamaları ve anlayışı sadece Lennep gezi notlarında ele almamış, bölgeye gelen diğer batılı seyyahların gözlemlerinde de bazen abartılı olabilecek bir şekilde de olsa yer verilmiştir. Nitekim Lennep'in Tokat'ta bulunduğu 1864 yılından yaklaşık olarak 15 sene sonra bölgeye gelen Burnaby de hukuk ve adalet anlayışına dair çarpıcı olabilecek örnekler vererek benzer gözlem ve tespitlerde bulunmuştur.⁴⁵

XIX. yüzyıl Osmanlı Devletinin her alanda radikal değişim ve dönüşüm geçirdiği bir dönem olmuştur. Hukuk alanında da yapılan değişim ve dönüşümler de ise bir karmaşanın yaşandığı görülmektedir. Bir taraftan Tanzimat'ın ilanı ile birlikte Avrupa hukuk sisteminin Osmanlı hukuk sistemine uyarlanması ile çıkarılan kanunlar, diğer taraftan ise ıslah edilmeye çalışılan eski Osmanlı kanunları bir aradadır. Bu durum hukuk sisteminde bir ikilik ve karmaşa yaratmaktaydı. Aynı zamanda devletin diğer alanlarında da içinde bulunmuş olduğu kötü durum doğal olarak hukuki alanda da kendini hissettirmekteydi.⁴⁶

Değerlendirme ve Sonuç:

Son yıllara kadar tarih araştırmalarında ana kaynak olarak hak ettiği yeri almaya başlayan seyahatnameler bir bölgenin ya da yerin sosyal, idari, siyasi, ekonomik ve kültürel tarihini aydınlatmada kullanabilecek önemli kaynaklar arasında sayılabilir. İnsanların uzaklara ve bilinmeye ulaşma arzusu içinde kaleme alınan seyahatnameler, bu anlamda resmi belgelerin olmadığı yahut yeterli olma-

⁴⁴a.g.e, s.223-224.

⁴⁵ C. Fred Burnaby, *On the Horseback Throuh Asia Minor*, London 1878, s.152-153.

⁴⁶ Sibel Ercüment, *XIX. Yüzyılda Batılı Seyyahlara Göre Doğu ve Orta Karadeniz*, H.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1991, s.42-43

dığı zamanlarda önemli bir boşluğu doldurabilmektedir. Osmanlı Devletine kuruluşundan yıkılışına kadar çok farklı sebeplerle sayısız seyyah gelmiş ve ciltler dolusu hâlâ pek çoğu çevrilmeyi bekleyen kendilerine ilginç ve farklı gelen şeyleri kaleme aldıkları seyahatnameler kaleme almışlardır. Özellikle XIX. yüzyılda ortaya çıkan siyasi ve ekonomik gelişmeler doğrultusunda seyyahların sayısında bir artış gözlemlenmektedir. Bu bağlamda, bugün Karadeniz bölgesinin orta kısmının iç kesiminde yer alan ve köklü bir tarihe geçmiş olan Tokat kenti tarihin her döneminde sahip olduğu bölgelerarası ticaret merkezlerinden bir olması, önemli kervan yolları üzerinde bulunması nedeniyle gezginlerin dikkatini çeken bir nokta olmuştur. Bu nedenle Osmanlı topraklarına gelen seyyahlar bir şekilde yollarını bu şehirden geçirmişlerdir. XIX. yüzyılın ikinci yarısında kentte bulunan Lennep de bu gezginlerden birisidir. Fakat onu diğerlerinden farklı kılan pek çok kez kente gelerek misyonerlik faaliyetlerini yürüttüğü bu şehirde uzun süreli ikamet etmesidir.

Onun kente dair verdiği bilgiler, kentin nüfusu ve etnik-dini yapısı hakkında bilgi içermemesine karşın, sosyal, ekonomik, siyasi, idari ve kültürel açıdan önem taşımaktadır. Onun gezi notlarında üzerinde durulan birkaç abartılı oryantalist yaklaşımla yazılan ifadeler bir kenara bırakılırsa Tokat'ın XIX. yüzyılın ikinci yarısında içinde bulunduğu sosyal, ekonomik, siyasi ve kültürel durumuna dair hayli nesnel bilgiler verdiği söylenebilir. Aynı yüzyılda yahut daha önceki yüzyıllarda kente gelen diğer seyyahlardan daha detaylı inceleme ve gözlemlerde bulunduğu göze çarpmaktadır. Diğer kaynaklarla birlikte tenkit süzgecinden geçirilerek kullanıldığı takdirde tarih çalışmalarında kaynak olarak kullanılabilir önemli bir belge niteliği taşımaktadır.

Kaynakça

- Acun, Fatma, (2005), "Orta Karadeniz Bölgesi Osmanlı Dönemi Tarih Araştırmaları", Orta Karadeniz Sempozyumu Bildirileri, (Yayına Haz.: Bahaeddin YEDİ-YILDIZ, Hakan KAYNAR, Serhat KÜÇÜK), Ankara.
- Ainsworth, W.F. (1842), *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia*, vol II, London.
- Akın Saka, Emine-Canan Hanoğlu, (2012), "Tokat Geleneksel Konut Mimarisinde Alçı Lambalıklar", Tokat Sempozyumu, c.II, Tokat.
- Aktüre, Sevgi, (1978), *19. Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti Mekânsal Yapı Çözümlemesi*, Ankara.
- Andreasyan, H.D., (1964). *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi 1608-1619*, (İnciyan'dan naklen) İstanbul.
- Başol, Samettin-Şule Sema Alkoç, (2012) "19. Yüzyılın Ortalarında Tokat'ta Kullanılan ve Tereke Belgelerine Yansıyan Ev Eşyaları", Tokat Sempozyumu, c.I, Tokat.

- Baydur, N., (1970), Kültepe (Kanes) ve Kayseri Üzerine Araştırmalar, İstanbul.
- Beşirli, Mehmet, (2005), Orta Karadeniz Kentleri Tarihi I Tokat (1771-1853), Tokat.
- Burnaby, C. Fred, (1878), On the Horseback Throuh Asia Minor, basım yeri yok.
- Cezar, Mustafa, (1959), Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi, İstanbul.
- Chesney, F.R., (1969), The Expedition for the Survey of the Rivers Euphrates and Tigris, New York.
- Ercüment, Sibel, (1991), XIX. Yüzyılda Batılı Seyyahlara Göre Doğu ve Orta Karadeniz, H.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Genç, Mehmet, (2000), "17-19. Yüzyıllarda Sanayi ve Ticaret Merkezi olarak Tokat", Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi, İstanbul.
- Göker, Müge, (2009), "Türklerde Oturma Elemanlarının Tarihsel Gelişim Süreci", Journal of World of Turks.
- Hanılçe, Murat, (2013), "Orta Karadeniz Ticaretinin Aktörleri- Tokat Hanlarında Konaklayan Esnaf ve Tüccarlar (1830-1850), Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik, (ed. Osman Köse), II, Samsun.
- Lennep, H. Van, (1870), Travels in Little-KonownParts of Asia Minor, vol. II, London.
- Öztürk N., (1946), "Selçuklu-Osmanlı Dönemi Ulaşım Sisteminde ve Ticaretinde Tokat'ın Yeri", Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu (2-6 Temmuz 1986), Ankara 1987.
- Sevgen, Nazmi, (1959), Anadolu Kaleleri, Ankara.
- Strabon, (1969), Coğrafya (Geographika), Kitap XII, Bölüm I-II-III, (çev. A. PEKMAN), İstanbul,
- Şimşirgil, Ahmet, (1995), "XV.-XVI. Asırlarda Tokat Şehrinde İktisadi Hayat", Ege Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi, X.
- Texier, Charles, (2002), Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi, (çev. Ali SUAT), c. III, Ankara.
- Turan, O. "Selçuklu Kervansarayları", Belleten, c. X, Ankara,
- Turan, Şerafettin, (1988), " Karadeniz Ticaretinde Anadolu Şehirlerinin Yeri", Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri, 13-17 Ekim 1986, Samsun.